

Дніпро. Біографія великого міста в степу

КУПИТИ

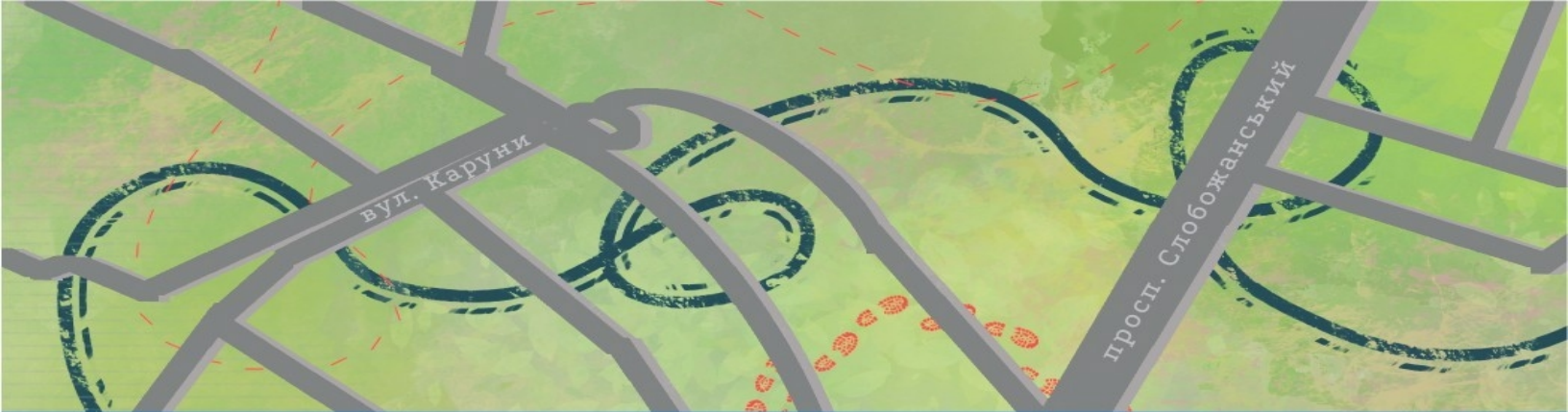
Самодостатнє, прикордонне, еклектичне. Велике місто в степу, місто практичних людей, місто на великій річці, місто, де немає нічого сталого... Катеринослав і Дніпропетровськ. Нові Атени чи новий Манчестер? Січеслав, серце України... Дніпро.

На сторінках цієї книжки постає історія Дніпра в її тягlostі - від перших згадок і до сучасності. Фортеця Кодак й імперські амбіції, промисловий бум та багатокультурність, Дмитро Яворницький і початки українського кінематографа. Калейдоскопічні зміни влади у 1919 році й Нестор Махно, Підмогильний і «Собор» Гончара, ракети й космос, майже тридцятирічна заборона на приїзд іноземців і каральна психіатрія.

Книжка істориків Андрія і Тетяни Портнових не лише про події, а й про міські образи та особливості життя у місті на Дніпрі в різні історичні часи.

Андрій Портнов - професор історії України в Європейському університеті Віадріна (Франкфурт-на-Одері), директор Віадрінського центру польських та українських студій.

Тетяна Портнова - наукова співробітниця Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького та Інституту славістики Потсдамського університету.

Андрій Портнов, Тетяна Портнова

Дніпро

БІОГРАФІЯ ВЕЛИКОГО
МІСТА В СТЕПУ

Андрій Портнов
Тетяна Портнова

ДНІПРО

*Біографія великого міста
в степу*

віхрла

Київ · 2024

УДК 821.161.2'06-311.6

П61

Портнов Андрій, Портнова Тетяна

П61 Дніпро. Біографія великого міста в степу / Андрій Портнов, Тетяна Портнова. — К. : Віхола, 2024. — 208 с. — (Серія «Життя»).

ISBN 978-617-8517-06-9

Самодостатнє, прикордонне, еклектичне. Велике місто в степу, місто практичних людей, місто на великій річці, місто, де немає нічого сталого... Катеринослав і Дніпропетровськ. Нові Атени чи новий Манчестер? Січеслав, серце України... Дніпро.

На сторінках цієї книжки постає історія Дніпра в її тягlostі — від перших згадок і до сучасності. Фортеця Кодак й імперські амбіції, промисловий бум та багатокультурність, Дмитро Яворницький і початки українського кінематографу. Калейдоскопічні зміни влади у 1919 році й Нестор Махно, Підмогильний і «Собор» Гончара, ракети й космос, майже тридцятирічна заборона на приїзд іноземців і каральна психіатрія.

Книжка істориків Андрія і Тетяни Портнових не лише про події, а й про міські образи та особливості життя у місті на Дніпрі в різні історичні часи.

УДК 821.161.2'06-311.6

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Андрій Портнов, Тетяна Портнова, 2024

© Яна Зіневич, обкладинка, 2024

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2024

Відгуки про книжку

Катеринослав, Січеслав, Дніпропетровськ, Дніпро — усе це назви міста, яке задумувалося як апофеоз імперії, а стало форпостом незалежної України. Як це сталося — лише одне з непростих питань, на які дають захопливу та вдумливу відповідь Андрій та Тетяна Портнови. Дніпро дуже довго чекав на сучасну біографію. Тепер ми її маємо!

Сергій Плохій, професор української історії Гарвардського університету

Ось вона яка — історія України, поділена на одне українське місто. Її написано так, як пишуть майстерні романи, з тією різницею, що головному герою щонайменше кілька сотень років. Ми уважно стежимо за його зростанням, співчуваємо його халепам, захоплюємося пригодами, проживаємо трагедії. Але головне — ми засвідчуємо мить, коли українське різноманіття нарешті перестає бути проблемою і перетворюється на місце сили.

Кожне українське місто заслуговує на таку біографію.

Таня Малярчук, письменниця

Андрій і Тетяна Портнови, можливо, найбільш віддані та послідовні дослідники й амбасадори Дніпра, яких я знаю. Вони примудряються дивитися на своє рідне місто водночас по-науковому критичним, але по-людськи ніжним, люблячим, зацікавленим поглядом. Мені як дніпрянці неймовірно приємно та важливо, що саме з-під їхнього пера вийшла ця багатогранна, делікатна, глибока й місцями несподівана біографія. Я щиро вірю, що для багатьох вона відкриє Дніпро по-новому, а для деякого й просто нарешті відкриє.

*Вікторія Наріжна, головна редакторка видавництва
Kovyla Publishing, Дніпро*

Одна з тих книжок, яких нам справді не вистачало, — написана легко, захопливо, проникливо, ерудовано.

Це видання містить карту, за якою можна знайти всі згадані локації Дніпра.

Переходьте за [посиланням](#), звертайте увагу на примітки та «шпильки» на початку абзаців.

Щасливої мандрівки!

Передмова

Нові Атени, Січеслав, південний Манчестер, столиця застою, серце України — це все метафоричні назви, які в різний час вживали на позначення міста на Дніпрі. Офіційні назви цього населеного пункту також не раз змінювалися. Імперський «Катеринослав» кінця XVIII століття з першої спроби протримався менше десяти років. «Новоросійськом» місто офіційно називали в 1796–1802 роках. Радянська влада 1926 року — із низки запропонованих варіантів — обрала «Дніпропетровськ», як поєднання імені більшовика Григорія Петровського й назви річки, на якій стоїть місто. Через сто років прізвище Петровського з назви міста зникло. А Дніпро залишився.

Яка історія всіх цих назв та що стоїть за ними? Деякий час тому, розмірковуючи над майбутньою книжкою, ми попросили наших дніпровських друзів і колег знайти для рідного міста найвідповіднішу-коротку характеристику, найвлучніший прикметник. Виявилося, що місто Дніпро південне, непровінційне, штучне, самодостатнє, прикордонне, фасадне, еkleктичне, «місто-труженик», відкрите для в'їзду та виїзду, Велике місто в степу, місто іммігрантів, місто практичних людей, Місто на Великій Річці, Місто без Традиції; Велике місто для роботи, а не для життя; Місто, де немає нічого сталого; Місто, де, можливо, є аудиторія, але не креативне середовище; Місто, де кожна влада окупаційна...

Цю книжку ми писали як наукову синтезу, що, сподіваємося, буде зрозумілою читачеві без спеціальної історичної підготовки чи краєзнавчих знань про Придніпров'я. Водночас ми прагнули запропонувати нові ракурси опису різних історичних подій, залучити незнані дотепер джерела, тобто створити текст, цікавий і для знавців міської історії. Зрозуміло, що жодна синтеза не охоплює всього, не торкається всіх аспектів, не згадує всі цікаві постаті. Ми намагалися приділити особливу увагу мемуарним текстам, багатству особистих досвідів проживання в місті й переживання його щоразу іншого сьогодення. Історія завжди більша за будь-яку оповідь про неї. Тож ми

розглядаємо нашу працю як таку, що спирається на доробок попередніх дослідників, і водночас сподіваємося, що вона стане відправним пунктом подальших пошуків і роздумів. Якщо читачі зажагнуть прочитати й дізнатися більше, а також відвідати місто на Дніпрі чи по-новому подивитися на вже відомі їм місця, наше авторське завдання буде виконане.

У цій книжці всі україномовні цитати подані зі збереженням стилістичних особливостей оригіналу, а всі іншомовні цитати перекладені українською. Посилання свідомо мінімізовані, але джерела найважливіших відомостей вказані в примітках, за якими зацікавлені читачі зможуть шукати додаткову інформацію. Для зручності таких пошуків наприкінці книжки наведений короткий огляд ключових наукових і художніх текстів про місто.

Ми висловлюємо щирі вдячність усім нашим вчителям і колегам за критичні зауваження, методологічні поради, джерельні та бібліографічні підказки, а також допомогу в доборі ілюстрацій. Окрема подяка всьому високопрофесійному колективові видавництва «Віхола» за задум серії біографій міст України та всебічну підтримку під час написання цієї книжки.

Липень 2024 року

СТЕПОВЕ МІСТО

Степ! Цілинний, неполовинчастий степ! Як що діється в ньому, то до краю. Як смажить сонце — од усієї сили. Як вітер — з ніг валить. Як холод — загибай. Нема жалю... Одноманітний і суворий пейзаж степовий.., важко доводиться запрацьовувати собі шматок хліба, та, проте, зродила ця сувора країна здорову й міцну фізично людину, степовика, що здолає потягатися з природою.

Докія Гуменна, *Листи із Степової України*, 1928

Сценою людської історії є природне середовище. Точніше, Природа є навіть не сценою, а активною учасницею історичних подій. Інколи тією, хто стримує чи підказує напрямки торговельних шляхів і завойовницьких походів. Інколи тією, на підкорення якої людина спрямовує всі свої зусилля. У кожному разі, це не просто декорація історичного процесу, а його невід'ємний складник.

У випадку південної України визначальними природними факторами людської історії були степ, велика річка і пороги на ній, що існували до 1930-х років, зведення Дніпрогесу. Пониззя Дніпра, природній кордон лісостепу зі степом, пороги тисячоліттями приваблювали й ніби запрошували носіїв різних культур зупинитися — якщо не назавжди, то для перепочинку. Але зачепитися в степу було нелегко. Сама природа зумовила відносно пізню сталу урбанізацію цих теренів. І саме степ упродовж віків був унікальною контактною зоною між осілими та кочовими культурами, чию багаторівневу взаємодію остаточно знищила уніфікаторська політика Російської імперії.

Велика Річка і Великий Степовий кордон

Дніпро, одна з найбільших річок Європи і головна водна артерія української історії, дала своє ім'я й містові, точний час появи якого дотепер викликає суперечки. Згаданий у Геродота як «Бористен» (тобто «північна ріка»), у давньоруські часи Дніпро був ключовим елементом торговельного шляху «із варяг у греки» (тобто від Балтійського до Чорного моря). Пороги — щільне пасмо гострих скель

— перетинало нижню течію річки та створювало акустичний ефект, ніби вона «реве та стогне»¹.

Пороги простягалися на 90 км (між сучасними Дніпром і Запоріжжям). Найбільший з дев'яти головних порогів — Ненаситець — мав довжину більше двох кілометрів, а висота падіння води становила близько 5 метрів. Крім порогів, у нижній течії Дніпра було більше 60 скель та островів, у тому числі Монастирський острів (нині в межах Соборного району міста), який ніколи не затоплювало. Це сприяло появі легенд про привал, що його на цьому острові робили дружини давньоруських князів, прямуючи до Константинополя. Зрозуміло, що подібні природні перепони створювали серйозні труднощі для судноплавства по Дніпру. Більшість суден могли пройти їх тільки навесні під час танення снігів, коли вода заливала всі пороги, крім Ненаситця. Переправа через них вимагала неабияких професійних навичок. Потреба в ній покликала до життя особливу соціально-культурну групу, що виокремилася з козацького середовища — дніпровських лоцманів².

Відразу за порогами починалися Дніпровські плавні — лабіринт заток і островів, покритих густим, але дрібним лісом. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан (1595–1673) у своєму «Описі України» (уперше виданому 1651 року) був захоплений багатством плавнів, «нечуваною ряснотою» риби в них (у тому числі осетрових), численними стадами диких кіз і коней, пеліканів і журавлів; а також згадав «незліченну кількість комах», і «хмари сарани», що закривають собою сонце³. Природне багатство українського степу засвідчене і в пізніших історичних джерелах. Велика кількість осетрів, диких кіз, крупних птахів зафіксована в описах степової України, складених наприкінці XVIII — на початку XIX століть для потреб російської імперської адміністрації⁴. А на початку XX століття мисливець-екскурсант уже з сумом розмірковував про зникнення на Дніпрі великих звірів і птахів, а про пеліканів написав, що вони «вже не гніздяться і в пониззі Дніпра, хоча в якості дуже рідкісних залітних гостей доходять і в наш час до Києва і Полтави»⁵.

Берег Дніпра. Поштова листівка початку XX століття. З колекції Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького

Саме нижнім Подніпров'ям проходив так званий Великий Кордон між лісостепом і степом, осілістю й кочівництвом, християнством та ісламом⁶. Ці терени були простором різнобічної взаємодії: від культурних обмінів до работоргівлі й воєн. А постійним сусідом слов'янських поселень був «Дикий Степ» — спільноти кочовиків, знані з літописів як торки, печеніги і половці (або кумани). І печеніги, і половці — це назви з давньоруських літописів, вжиті на позначення складних степових формацій, що не мали організованого державного організму та не були етнічно чи релігійно одноманітними спільнотами. Попри набіги, контакти Русі зі Степом аж ніяк не обмежувалися ворожнечею. Компонентами взаємодії на Великому Кордоні були постійна торгівля, обміни дарами, військова служба і шлюби. 1223 року руські та половецькі війська зазнали нищівної поразки від монголів — нових володарів Степу. Монгольська навала зруйнувала своєрідний «симбіоз», що склався на Великому Кордоні. Вона ж стала початком занепаду давньої Русі. А від степовиків X–XII століть в Дикому полі залишилися так звані кам'яні баби, які ще наприкінці XVIII століття, як і насипні могильні кургани кочівників, не були на півдні України рідкістю. Наразі найбільша в Україні колекція половецьких баб зібрана в Дніпрі — перед Історичним музеєм у горішній частині проспекту Яворницького.

Протягом XIV–XVII століть більшість земель Русі, які сьогодні складають територію України й Білорусі, перебували в складі Великого Князівства Литовського та Королівства Польського, які після Люблінської унії 1569 року утворили польсько-литовську Річ Посполиту. При цьому Великий Степовий Кордон нікуди з пониззя

Дніпра не подівся. Тільки тепер він став контактною зоною різних груп населення Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханства. В економіці останнього важливу роль відігравала работоргівля, яка не була прерогативою лише однієї етнічної групи. Не менше двох мільйонів осіб із прикордонної зони стали жертвами походів за ясиrom⁷. Їхня подальша доля в Османській імперії склалася по-різному, але зрозуміло, що постійна загроза набігів не сприяла інтенсивній колонізації південного пограниччя Речі Посполитої.

Загалом же заселення пониззя Дніпра почалося вже в кінці XV століття. Його провідником виступило козацтво — породження все того ж Великого Кордону. Спочатку козакування було радше способом життя, аніж соціальною категорією. Цей спосіб життя полягав у «степовому промислі»: від охорони торговельних караванів до розбійних нападів на ті ж каравани або османське узбережжя. Поступова інституціоналізація козацтва призвела до появи укріплених поселень — січей. Саме від слова «січ» була утворена одна з модерних назв міста на Дніпрі — Січеслав.

Безпосереднім сусідом козаків було Кримське ханство. Хоч ці дві спільноти розділяла релігія — православ'я й іслам — взаємини між ними аж ніяк не зводилися до ворожнечі. Саме підтримка кримськотатарської кінноти уможливила розгромні перемоги Богдана Хмельницького (1596–1657) над польською армією під час великого козацького повстання 1648 року⁸. І саме до володінь кримського хана перейшли запорожці після Полтавської поразки 1709 року.

Кодак, Самарь, Богородицька фортеця

У пониззі Дніпра кількість козаків збільшувалась, і досить швидко вони вступили в конфлікт із Річчю Посполитою. З одного боку, Варшава була зацікавлена в козаках як захисниках південно-східних околиць від татарських набігів. З другого боку, вже козацькі набіги на Османську імперію поставили Варшаву і Стамбул на межу війни. Султани протестували проти свавілля запорожців і вимагали від польської влади втихомирити їх. Саме інтересами підтримки миру з Османами коронний гетьман Станіслав Конєцпольський (1591–1646)

обґрунтував проєкт будівництва польської фортеці безпосередньо біля порогів Дніпра.

9 У 1635 році пониззя Дніпра відвідав згаданий вище французький інженер Боплан. Фортецю за його проєктом вирішили звести біля першого порога — Кодацького. Тому її назвали Кодаком (польською Kudak). Фортеця була нашвидку побудована влітку 1635 року у формі чотирикутника з бастіонами, в ній розмістили військовий гарнізон. Восени 1635 року козацький загін на чолі з Іваном Сулимою (?–1635), повертаючись із походу в Крим, легко взяв недобудовану польську фортецю — зайву для козаків перешкоду, яка намагалася поставити під сумнів їхній контроль над пониззям Дніпра.

Конєцпольський не бажав миритися з таким розвитком подій і постановив побудувати нову, надійнішу фортецю біля Кодацького порога. Цей задум підтримали і сейм, і король Владислав IV (1595–1648), «щоб козаки в море не виходили». Новий Кодак звели поруч зі знищеним першим за проєктом прусського фортифікатора Фридерика Ґетканта (1600–1666). Це була втричі більша фортеця, яка могла вмістити до 600 солдатів гарнізону, з'явилася в ній і дерев'яна домініканська капличка. Другий Кодак був зведений 1639 року.

Менш ніж за десять років, 1648-го, Богдан Хмельницький очолив козацьку війну проти Речі Посполитої. «Покращений» Кодак довго тримав козацьку облогу, навіть залишившись в глибокому тилу повстання, але восени 1648 року, коли вичерпалися запаси їжі й води, таки капітулював⁹. Фортеця стала трофеєм запорожців. У Переяславських статтях 1654 року заключний, 23-й пункт стосувався «Кодака — міста, побудованого на межі з Кримом», забезпечення якого козаки просили московського царя взяти на себе¹⁰. Приблизно в той самий час починає розвиватися козацьке поселення, що дістало назву Новий Кодак, якому випало зіграти важливу роль у подальшій історії Катеринослава¹¹.

Після розгромної поразки армії Петра I (1672–1725) від Османів за умовами Прутського миру 1711 року російські війська мусили зруйнувати Кодацьку фортецю, після цього вона ніколи вже не була відбудована. З 1730-х років Кодак відомий як козацька слобода, а 1910 року на терені колишньої фортеці встановили пам'ятний знак на

згадку про взяття Кодака Хмельницьким. За радянської влади гранітний кар'єр знищив значну частину залишків фортеці, що була спробою *передурбанізації* пониззя Дніпра.

Старий Кодак, кладовище. Фото Дениса Шаталова

9 Не виключено, що ця спроба не була першою! У цьому контексті історики посилаються на легендарну згадку про «містечко старовинне запорізьке Самарь» у підробленому універсалі польського короля Стефана Баторія (1533–1586) від 1576 року¹². Дослідники припускають (ґрунтуючися на археологічних даних¹³), що таке поселення існувало на місці зведеної пізніше (1688 року) Богородицької фортеці, окремі фортифікаційні залишки якої збереглися на околиці селища Шевченкове в межах сучасного Дніпра. Фортецю побудував на території Вольностей Війська Запорозького гетьман Іван Мазепа (1639–1709) за наказом російського уряду в рамках підготовки до Кримських походів та посилення контролю над запорожцями. Це була п'ятикутна земляна фортеця баштово-бастионного типу, всередині якої постійно перебував військовий гарнізон. За вже згадуваним Прутським миром 1711 року Богородицька фортеця підлягала знищенню. Її відновили 1736 року (відтоді відома як Новобогородицька фортеця), а поселення навколо неї фактично стало передмістям першого імперського Катеринослава (про що йтиметься нижче).

Саме рішучий наступ Російської імперії на південь поступово зруйнував Великий Кордон та витворені ним соціально-політичні організми. Коли 1734 року запорожці повернулися на низ Дніпра з ханських володінь, вони навряд чи думали, що Нова Січ проіснує заледве сорок років. На початку 1775 року Російська імперія остаточно

ліквідувала запорозьке козацтво й початково навіть заборонила саму згадку його імені¹⁴. Ще раніше царат ліквідував гетьманську посаду (1764) та полковий устрій Слобожанщини (1765). Та сама доля чекала вже 1783 року на Кримське ханство, яке пережило Запорозьку Січ на менше ніж десять років. Саме в систематичній послідовності імперської уніфікації особливо чітко оприявнилася взаємозалежність козацької й тюркської сторін Великого Кордону.

Російська імперія та її «грецький проєкт»

Після перевороту 1762 року на трон у Петербурзі — замість убитого чоловіка Петра III (1728–1762) — зійшла Катерина II (1729–1796). Формально Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербстська, дочка коменданта прусського Штетина (нині польський Щецин) не мала жодних прав на російський престол. Добре це розуміючи, вона доклала максимум зусиль, щоб досконало оволодіти російською мовою й переконати всіх у своїй відданості православ'ю. Позірно наслідуючи політичні ідеали французького Просвітництва, Катерина воліла бачити підвладну їй імперію взірцем освіченого абсолютизму. Згідно з просвітницькою концепцією, абсолютний монарх мав виступати засновником і гарантом світової гармонії, вносити в життя підданих порядок замість дотепер властивого йому безладу, зрозуміло, шляхом імперської уніфікації і знищення локальних політичних інститутів.

Імперія означає територіальну експансію. Розширюючи силою свої кордони, Росія декларувала, що робить це не заради загарбання, а задля поширення простору впорядкованості й законного ладу. Саме так — а ще «історичними правами» на терени давньоруських князівств — вона обґрунтовувала свою участь у поділах Речі Посполитої 1772-го, 1793-го та 1795 років. А південний напрямок російської експансії був безпосередньо пов'язаний із західним (польським). Перша російсько-турецька війна 1768–1774 років спалахнула внаслідок російського втручання в польські справи, що викликало занепокоєння султана. Несподівано успішним результатом цієї війни для Росії стало отримання контролю над усім Північним Причорномор'ям та

проголошення незалежності Криму від Османської імперії (від повної анексії Росією півострів відокремлювало менше десяти років).

Успішна війна поставила на порядок денний так званий «грецький проєкт», який передбачав перетворення основної частини Османської імперії у відроджену Візантійську імперію, прихильну до Росії. На троні в Константинополі Катерина бачила онука Костянтина (народився в 1779 році), а на троні в Петербурзі — онука Олександра (народився в 1777 році). Водночас нащадки Костянтина повинні були назавжди відмовитися від зазіхань на престол у Росії. Таким чином, «грецький проєкт» ґрунтувався на ідеї уявної історичної спадкоємності Візантії та Росії, постулюючи утопію братської унії двох імперій на основі спільного православного віровизнання¹⁵.

«Грецький проєкт» розгортав Російську імперію на південь. Причорномор'я й Крим вабили не тільки чудовим кліматом, але й тим, що саме в результаті загарбання цих земель у межах Росії опинилися автентичні пам'ятки античності й терени, що вважалися витокom християнства на Русі (мається на увазі хрещення 988 року київського князя Володимира Великого в Херсонесі, що нині перебуває в межах Севастополя).

Чи не вирішальну роль у «південному повороті» Російської імперії відіграв Григорій Потьомкін (1739–1791) — найвпливовіший з не менш ніж двадцяти фаворитів Катерини за час її 34-річного царювання, — чиє піднесення припало саме на середину 1770-х років. У 1775 році Потьомкін був призначений генерал-губернатором новоутворених Азовської й Новоросійської губерній. «Винуватець панування Росії в Чорному морі» особисто представляв імперію на півдні, куди вона прагнула прийти державою міст та іноземних колоній. Відразу після укладення миру з Османською імперією в 1774 році за ініціативою Потьомкіна закладають Херсон, сама назва прямо відсилає до Херсонесу й витоків християнства Русі. Херсон планували як найважливіший російський порт у пониззі Дніпра. Трохи вище за течією річки Потьомкін вирішив звести місто на честь імператриці — Катеринослав.

Катеринослав Перший і Другий

Навесні 1776 року азовський губернатор генерал-поручик Василь Чертков (1726–1793) особисто обрав місце для Катеринослава — при впадінні річки Кільчень у ліву притоку Дніпра, річку Самару, де розміщувалося селище Лошаківка. Катеринослав будували як місто-фортецю з двома цитаделями¹⁶. Уже через чотири роки воно налічувало 2194 душ населення, мало чотири церкви (російську православну, грецьку, католицьку й вірменську) і два училища. Були також побудовані губернська управа, будинок генерал-губернатора, військові казарми.

Як незабаром з'ясувалося, локацію для зведення міста обрали вкрай невдало. Низинну місцевість затоплювало навесні, водночас «скільки-небудь порядні судна не у всяку пору навігації могли підходити до міста», тож 1782 року місцевість, де розпочато будівництво Катеринослава, визнали «шкідливою для здоров'я, незручною й згубною для економічного розвитку обивателів»¹⁷.

Стало зрозуміло, що Катеринославу Першому, або Кільченському, губернським містом не бути. У 1786 році він був перейменований у Новомосковськ, до 1791 року більшість його жителів розійшлася іншими селищами, а адміністрація була переведена в Нові Кайдаки (Новий Кодак). У 1793 році Новомосковськ був іще раз перенесений вгору по Самарі на місце козацького поселення Новоселиця. Після цього Катеринослав Перший абсолютно спорожнів. Любителі старовини, що вирушили туди в 1887 році, виявили, що на місці губернаторського будинку навколишнє населення бере цеглу для своїх господарств, а на колишній центральній площі «паслося стадо овець»¹⁸. Після будівництва Самарського водосховища територія першого Катеринослава була частково затоплена, центральна ж його частина утворила острів Самарський, де нині розбиті присадибні ділянки.

Після занепаду Першого Катеринослава роль *проміжного* Катеринослава перейшла до Нового Кодаку. Це козацьке поселення до 1750-х років у документах називали «містом», а Свято-Миколаївську церкву — собором. Населення Нового Кодаку, за найскромнішими підрахунками, до 1770-х років становило до трьох тисяч мешканців. За спогадами запорожця Микити Коржа (1731–1835), записаними в першій третині ХІХ століття, у Новому Кодаку «побудована була фортеця дивною і чудною архітектурою Запорозькою» з трьома

дерев'яними вежами й земляним валом¹⁹. В офіційних паперах 1787–1791 років Новий Кодак називали «містом Катеринославом»²⁰. На початку ХІХ століття тут було 125 будинків, зокрема п'ять казенних кам'яних будівель, а також дві кам'яні й три дерев'яні православні церкви, розкольніцька каплиця та синагога²¹.

Новому ж Катеринославу, місце для якого цього разу обрав сам Потьомкін, належало бути на височині, де розташована запорозька слобода Половиця, населення якої в 1770-ті роки становило понад 100 дворів, тобто близько 800 осіб²².

У жовтні 1786 року Потьомкін видав ордер катеринославському губернатору Івану Синельникову (1741–1788) з приписом «приступити негайно до заготовлення припасів поблизу місця, де тепер знаходиться село Половиця, і вжити заходів, щоб ніщо не перешкоджало відкриттю й проведенню роботи в новому місті»²³.

Указ про заснування університету в непобудованому Катеринославі з'явився ще раніше, у вересні 1784 року. У цьому вищому навчальному закладі мали викладатися «не тільки науки, а й мистецтва»²⁴. За задумом Потьомкіна, при університеті в Катеринославі «повинна бути консерваторія для музики»²⁵. Не маючи ще затвердженого плану нового міста, Потьомкін вже найняв на роботу й призначив платню професорам майбутнього університету, зокрема італійському композиторові Джузеппе Сарті (1729–1802).

Платня за непрочитані лекції в непобудованому університеті мала, вочевидь, символізувати реальність майбутнього грандіозного міського центру освіти. Подібна логіка стосувалася цілого Катеринослава Другого — міста, чия ідея значно випереджала своє мінімальне практичне втілення.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ